XX ASRNING 20–30-YILLARIDA O‘ZBEK ADABIY TANQIDCHILIGI

Djurayeva Nodiraxon Foziljonovna
FarDU, Filologiya fakulteti o'zbek tili yo'nalishi talabasi
nodirajorayevaa2@gmail.com
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.24081337

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada XX asrning 20–30-yillarida o‘zbek adabiy tanqidchiligining shakllanishi, rivojlanish bosqichlari, asosiy yo‘nalishlari hamda davr adabiy jarayonidagi o‘rni tahlil qilinadi. Ushbu davrda adabiy tanqidning matbuot bilan uzviy bog‘liq holda rivojlangani, yangi adabiy-estetik qarashlar va mezonlarning shakllangani, ijodkorlar faoliyatiga munosabat hamda badiiy asarlarni baholash tamoyillari yoritiladi. Shuningdek, jadid adabiyoti an’analari, yangi sovet mafkurasi ta’siri, mafkuraviy bosim va adabiy bahslardagi ziddiyatlarning tanqidchilik taraqqiyotiga ta’siri ochib beriladi. Maqolada davr adabiy tanqidining yutuqlari va muammolarini tarixiy-adabiy nuqtayi nazardan o‘rganish orqali uning o‘zbek adabiy tafakkuri rivojidagi ahamiyatini aniqlash maqsad qilingan.

Kalit so‘zlar: O‘zbek adabiyoti, adabiy tanqid, XX asr, 1920–1930-yillar, jadid adabiyoti, sovet mafkurasi, adabiy jarayon, matbuot, tanqidiy tafakkur, badiiy-estetik qarashlar, adabiy bahslar, mafkuraviy bosim.

KIRISH

XX asrning 20–30-yillari o‘zbek adabiyoti tarixida murakkab, ziddiyatli va ayni paytda muhim o‘zgarishlarga boy davrlardan biri hisoblanadi. Bu yillarda mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotida yuz bergan tub o‘zgarishlar adabiyot va san’at rivojiga, xususan, adabiy tanqidchilikning shakllanishi va taraqqiyotiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatdi. Milliy uyg‘onish davrida yuzaga kelgan jadidchilik harakati, ma’rifatparvarlik g‘oyalari va yangi adabiy qarashlar ushbu davr tanqidiy tafakkurining shakllanishida muhim omil bo‘ldi.

Adabiy tanqidchilik badiiy adabiyotning rivojlanish jarayonini kuzatish, asarlarning g‘oyaviy-badiiy xususiyatlarini tahlil qilish, ijodkorlarning mahoratini baholash hamda adabiy-estetik mezonlarni shakllantirishga xizmat qiluvchi muhim ilmiy va ijodiy faoliyat yo‘nalishidir.

Mazkur davrda adabiy tanqidchilik, asosan, gazeta va jurnallar sahifalarida rivojlandi. Matbuot adabiy jarayon ishtirokchilari o‘rtasida fikr almashish, yangi asarlarni muhokama qilish, adabiy bahs va munozaralarni tashkil etish uchun muhim maydonga aylandi. “Qizil O‘zbekiston”, “Turkiston”, “Maorif va o‘qitg‘uvchi”, “Alanga” kabi davriy nashrlarda adabiyot, ijodkor shaxsiyati, badiiy mahorat va yangi adabiy yo‘nalishlarga doir turli maqolalar e’lon qilindi. Natijada adabiy tanqidchilik asta-sekin mustaqil ijodiy faoliyat sohasi sifatida shakllana boshladi.

1920-yillarda adabiy tanqidchilikda jadid adabiyoti an’analari, milliylik, ma’rifatparvarlik, xalq hayotini badiiy aks ettirish va adabiyotning ijtimoiy vazifasi kabi masalalar muhim o‘rin tutdi. Bu davrda Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy, Fitrat singari ijodkorlarning asarlari atrofida turli adabiy qarashlar va munozaralar yuzaga keldi. Ularning ijodi milliy adabiyotning badiiy imkoniyatlarini kengaytirish bilan birga, tanqidchilar oldiga yangi estetik mezonlarni ishlab chiqish vazifasini ham qo‘ydi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

1930-yillarga kelib esa adabiy tanqidchilikning mazmuni va yo‘nalishida sezilarli o‘zgarishlar yuz berdi. Sovet mafkurasining adabiyotga ta’siri kuchayib, badiiy asarlarni baholashda sinfiylik, partiyaviylik va sotsialistik realizm tamoyillari ustuvor ahamiyat kasb eta boshladi. Adabiy tanqid ko‘pincha ijodkorlarning mafkuraviy qarashlarini baholash vositasiga aylantirildi. Ayrim yozuvchi va shoirlarning milliy ruh, tarixiy xotira hamda mustaqil badiiy tafakkurga asoslangan asarlari turli mafkuraviy ayblovlarga duchor bo‘ldi. Ayniqsa, 1937–1938-yillardagi qatag‘onlar o‘zbek adabiyoti va tanqidiy tafakkuri rivojiga og‘ir zarba berdi.

ASOSIY QISM

XX asrning 20–30-yillari o‘zbek adabiy tanqidchiligi tarixida yangi bosqichni tashkil etadi. Bu davrda adabiy tanqid mumtoz adabiyotdagi tazkira, debocha va adabiy mulohazalarga tayangan an’anaviy shakllardan zamonaviy maqola, taqriz, adabiy portret, risola va nazariy tadqiqotlar tomon rivojlandi. Adabiy asarni tahlil qilishda uning mavzusi, g‘oyasi, obrazlar tizimi, tili, uslubi, janriy xususiyatlari va badiiy mahoratini o‘rganishga e’tibor kuchaydi. Shu tariqa tanqidchilik asta-sekin adabiyotshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biriga aylandi.

Mazkur jarayonni faqat badiiy adabiyotdagi o‘zgarishlar bilan izohlash yetarli emas. 1917-yildan keyingi siyosiy tuzum almashinuvi, yangi ta’lim tizimining shakllanishi, matbuotning kengayishi va adabiyotning jamiyat oldidagi vazifalari haqidagi qarashlarning o‘zgarishi tanqidchilik taraqqiyotiga bevosita ta’sir ko‘rsatdi. Bir tomondan, milliy uyg‘onish davrida shakllangan ma’rifatparvarlik va milliy o‘zlikni anglash g‘oyalari davom etdi. Ikkinchi tomondan, sovet mafkurasi adabiy asarlardan yangi ijtimoiy tuzumni targ‘ib qilishni talab qila boshladi.

1920-yillarda adabiy tanqidchilik oldida yangi o‘zbek adabiyotining taraqqiyot yo‘llarini belgilash, mumtoz adabiy merosni qayta baholash, zamonaviy she’riyat va nasrning yutuq-kamchiliklarini aniqlash, yosh ijodkorlar faoliyatini tahlil qilish hamda adabiy-estetik mezonlarni shakllantirish vazifalari turardi. Bu vazifalarni amalga oshirishda Abdurauf Fitrat, Cho‘lpon, Vadud Mahmud, Abdurahmon Sa’diy, Otajon Hoshim va boshqa adabiyotshunos hamda munaqqidlarning faoliyati muhim o‘rin tutdi.

Bu davr tanqidchiligining o‘ziga xos jihati shundaki, adabiy baholashning yagona mezoni hali to‘liq shakllanmagan edi. Ayrim munaqqidlar asarni, avvalo, uning badiiy qiymati, til boyligi, obrazlarining tabiiyligi va estetik ta’siri asosida baholashga intildilar. Boshqa bir guruh tanqidchilar esa asarning ijtimoiy mazmuni, sinfiy pozitsiyasi va yangi siyosiy talablariga mosligini ustuvor deb bildilar. Natijada adabiy tanqidchilikda badiiy-estetik yondashuv bilan mafkuraviy yondashuv o‘rtasida ziddiyat yuzaga keldi.

XX asrning 20–30-yillarini tahlil qilishda aynan shu ikki tendensiyani farqlash zarur. Chunki davr tanqidchiligining rivoji faqat yangi ilmiy janrlarning paydo bo‘lishi bilan emas, balki adabiyotning qanday maqsadga xizmat qilishi kerakligi haqidagi keskin bahslar bilan ham belgilanadi.

1920-yillarda o‘zbek adabiy tanqidchiligi rivojida adabiy bahslar muhim o‘rin egalladi. Davriy matbuotda yangi she’riyat, nasr, dramaturgiya, tarjima, adabiy til va mumtoz meros masalalariga bag‘ishlangan maqolalar e’lon qilindi. Matbuot sahifalarida turli adabiy munozaralarning yuzaga kelishi adabiy jarayon ishtirokchilari o‘rtasida fikr almashish imkoniyatlarini kengaytirdi.

Vadud Mahmud adabiy asarni tahlil qilishda uning badiiy xususiyatlari va estetik ta’siriga alohida e’tibor bergan munaqqidlardan biri edi. Uning “Yosh o‘zbek shoirlari”, “Cho‘lponning «Buloqlari»” kabi maqolalari ijodkorning poetik dunyosi, she’riy mahorati va badiiy idrokini baholash nuqtayi nazaridan ahamiyatlidir. Vadud Mahmudning tanqidiy faoliyatida mumtoz adabiyot va zamonaviy ijod o‘rtasidagi vorisiylik masalasi ham muhim o‘rin egallagan.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Abdurahmon Sa'diy esa adabiyotshunoslikning ilmiy-nazariy asoslarini rivojlantirish, adabiy jarayonni umumlashtirib tahlil qilish va o'zbek adabiyoti tarixini o'rganish bilan shug'ullandi. Uning "O'zbek yosh shoirlari" (1923) va "Olti yil ichida o'zbek she'riy adabiyoti" (1924) kabi ishlari davr she'riyatini umumiy adabiy jarayon doirasida ko'rib chiqishga intilishi bilan e'tiborlidir.

Biroq adabiy bahslar hamisha xolis ilmiy munozara doirasida qolmadi. 1920-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab ayrim adabiy qarashlarni siyosiy va sinfiy mezonlar orqali baholash kuchaydi. Badiiy asardagi milliy ruh, tarixiy mavzu yoki an'anaviy estetik qarashlar ayrim hollarda uning kamchiligi sifatida ko'rsatildi. Shu sababli tanqidchilikning ilmiy vazifasi bilan siyosiy talablarga xizmat qilish vazifasi o'rtasidagi chegara tobora murakkablashdi.

XX asrning 20–30-yillaridagi o'zbek adabiy tanqidchiligini Abdurauf Fitratning ilmiy-nazariy faoliyatisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Fitrat adib, dramaturg, tilshunos va adabiyotshunos sifatida o'zbek adabiyotining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan. Uning faoliyatida badiiy ijod bilan bir qatorda adabiyotning mohiyati, vazifasi, janrlari va estetik qonuniyatlarini tushuntirishga intilish ham muhim o'rin tutadi.

Fitratning "Adabiyot qoidalari" asari adabiyot nazariyasiga oid muhim manbalardan biri hisoblanadi. Unda adabiyotning mohiyati, badiiy ijod, she'r, nasr, obraz va ifoda vositalari bilan bog'liq masalalar yoritiladi. Asarning ahamiyati shundaki, unda adabiyot faqat muayyan voqeani hikoya qilish yoki siyosiy g'oyani yetkazish vositasi sifatida emas, balki o'ziga xos qonuniyatlarga ega bo'lgan san'at turi sifatida talqin qilinadi. Fitrat qarashlarida adabiyotni o'rganish, avvalo, uning ichki xususiyatlarini anglash bilan bog'liq. Masalan, she'riy asarni tahlil qilishda faqat unda qanday mavzu ko'tarilganiga emas, balki fikrning qanday ifodalanganiga, so'zlarning o'zaro munosabatiga, badiiy tasvir va ohangga ham e'tibor berish zarur. Bu yondashuv shakl va mazmun birligi tamoyiliga hamohangdir.

Fitratning tanqidiy qarashlarida milliy adabiy merosga munosabat masalasi ham alohida o'rin egallaydi. U mumtoz adabiyot namunalarini o'rganish bilan birga, zamonaviy o'zbek adabiyotining rivojlanishi uchun zarur bo'lgan nazariy tushunchalarni shakllantirishga intildi. Uning Navoiy ijodiga doir tadqiqotlari milliy adabiyot tarixini o'rganish va mumtoz adabiyot bilan zamonaviy ijod o'rtasidagi aloqalarni anglashga xizmat qildi.

Abdulhamid Cho'lpon XX asr boshidagi o'zbek adabiyotining yirik namoyandalaridan biri bo'lish bilan birga, adabiy tanqid rivojiga ham hissa qo'shgan ijodkordir. Uning adabiy-estetik qarashlari she'riyat, nasr va dramaturgiya haqidagi mulohazalarida, shuningdek, badiiy asarlarni baholashga doir maqolalarida aks etadi.

Cho'lpon adabiyotning inson ruhiyati, his-tuyg'ulari va ma'naviy dunyosini ifodalash imkoniyatlariga katta ahamiyat bergan. Uning qarashlarida badiiy asarning ta'sirchanligi, tilning tabiiyligi, obrazlarning jonliligi va ijodkorning o'ziga xos uslubi muhim mezonlar sifatida namoyon bo'ladi. Bunday yondashuv adabiy tanqidni faqat asarning siyosiy yoki ijtimoiy mazmunini baholash bilan cheklab qo'ymaslikka xizmat qiladi. Cho'lponning "Adabiyot nadir?" maqolasi adabiyotning mohiyati va inson hayotidagi ahamiyati haqida fikr yurituvchi muhim publitsistik-adabiy manbadir. Ushbu maqola 1914-yilda e'lon qilingan bo'lib, 20–30-yillardagi tanqidchilikning g'oyaviy-estetik asoslarini tushunishga yordam beradigan avvalgi bosqich namunasi sifatida ko'riladi. Unda adabiyotning inson va jamiyat hayotidagi o'rni masalasi ko'tariladi. Cho'lponning tanqidchilikdagi qarashlarini uning she'riy ijodi bilan bog'liq holda ham o'rganish mumkin. Masalan, "Buloqlar" to'plami uning poetik dunyosi, ramziy ifodasi va badiiy izlanishlarini namoyon etuvchi asarlardan biridir. Vadud Mahmudning Cho'lpon ijodiga,

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

jumladan, "Buloqlar"ga bag'ishlangan tanqidiy mulohazalari davr adabiy tanqidida she'riy mahoratni muhokama qilish tajribasi mavjud bo'lganini ko'rsatadi.

Cho'lponning ijodiga baho berishda ikki xil yondashuv to'qnashganini ko'rish mumkin. Badiiy-estetik mezonlarga asoslangan qarashlar uning she'riyatidagi obrazlilik, ruhiy kechinmalar va milliy ohangni qadrlagan bo'lsa, mafkuraviy mezonlarga asoslangan tanqidlar ayrim asarlarni siyosiy nuqtayi nazardan baholadi. Shu tariqa adib ijodiga munosabat masalasi kengroq adabiy va siyosiy kurashning bir qismiga aylandi.

Cho'lponning adabiy-tanqidiy qarashlarini o'rganish shuni ko'rsatadiki, tanqidchilikning muhim vazifasi asarni oldindan belgilangan siyosiy qarashlarga moslashtirish emas, balki uning badiiy xususiyatlarini, insoniy mazmunini va adabiy jarayondagi o'rnini dalillar asosida ochib berishdan iboratdir.

XX asrning 20–30-yillaridagi adabiy tanqidchilikni Abdulla Qodiriy ijodi misolida ham batafsil o'rganish mumkin. Qodiriy zamonaviy o'zbek romanchiligining shakllanishiga katta hissa qo'shgan adib bo'lib, uning tarixiy romanlari o'zbek nasrining mavzu, kompozitsiya va obraz yaratish imkoniyatlarini kengaytirdi.

Adibning "O'tkan kunlar" romani 1922-yildan matbuotda qismlarga bo'lib e'lon qilina boshlagan, keyinchalik esa alohida kitob shaklida nashr etilgan. Asar XIX asr Turkiston hayotini, oilaviy munosabatlarni, ijtimoiy ziddiyatlarni va tarixiy muhitni badiiy tasvirlashga qaratilgan. "Mehrobdan chayon" romanida ham tarixiy sharoit, hokimiyat, adolat, insoniy munosabatlar va jamiyatdagi ziddiyatlar yoritiladi.

Qodiriy ijodi atrofidagi bahslarning muhim jihati shundaki, tarixiy mavzuga murojaat qilishning o'zi turlicha talqin qilindi. Badiiy-estetik yondashuv tarixiy romanlarni milliy nasrning shakllanishi, tarixiy xotirani tiklash va inson xarakterini badiiy ochish nuqtayi nazaridan baholashi mumkin edi. Mafkuraviy yondashuv esa ayrim tarixiy obrazlar va voqealarni sinfiy kurash mezonlari asosida talqin qilishga moyil bo'ldi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, XX asrning 20–30-yillari o'zbek adabiy tanqidchiligi tarixida shakllanish, nazariy jihatdan takomillashish va mafkuraviy ziddiyatlar kuchayishi bilan tavsiflanadigan muhim davr hisoblanadi. Ushbu yillarda adabiy tanqid zamonaviy adabiyotshunoslikning muhim yo'nalishiga aylanib, badiiy asarlarni tahlil qilish, ijodkorlar faoliyatini baholash, adabiy-estetik mezonlarni shakllantirish hamda milliy adabiyot taraqqiyotini anglashga xizmat qildi. Mazkur davrda Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho'lpon, Vadud Mahmud, Abdurahmon Sa'diy va boshqa adabiyotshunos hamda munaqqidlarning faoliyati o'zbek tanqidiy tafakkurining rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etdi. Xususan, Fitratning "Adabiyot qoidalari" asari adabiyot nazariyasiga oid tushunchalarni yoritishga, Vadud Mahmudning Cho'lpon ijodiga bag'ishlangan maqolalari esa badiiy asarlarni estetik mezonlar asosida baholash tajribasining rivojlanishiga hissa qo'shdi. Abdurahmon Sa'diyning adabiy jarayonni umumlashtirishga qaratilgan ishlari ham tanqidchilikning ilmiy-nazariy asoslarini mustahkamlashga xizmat qildi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, 1920-yillarda adabiy tanqidchilikda milliy adabiy meros, badiiy mahorat, adabiy til, yangi she'riyat va nasrning taraqqiyot yo'nalishlari muhim muhokama mavzulari bo'lgan. Davriy matbuot va adabiy tashkilotlar esa ijodkorlar o'rtasida fikr almashish, adabiy bahslarni rivojlantirish hamda yangi tanqidiy qarashlarni ommalashtirish uchun muhim maydon vazifasini bajargan.

1930-yillarda esa siyosiy-mafkuraviy talablarning kuchayishi adabiy tanqidning mazmuni va yo'nalishiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Badiiy asarlarni baholashda sinfiylik, partiyaviylik va sotsialistik

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

realizm mezonlari ustuvor bo‘lib, ayrim hollarda asarning estetik qiymati va badiiy o‘ziga xosligi mafkuraviy qarashlar ta’sirida ikkinchi darajaga tushib qoldi. 1937–1938-yillardagi qatag‘onlar esa Fitrat, Cho‘lpon va Abdulla Qodiriy kabi yirik adiblarning hayotiga zomin bo‘lish bilan birga, milliy adabiy tafakkur va erkin tanqidiy fikr rivojiga ham og‘ir zarar yetkazdi.

Shu bilan birga, ushbu davrda shakllangan tanqidiy maqola, taqriz, adabiy portret va nazariy tadqiqotlar keyingi avlod adabiyotshunoslari uchun muhim tajriba va manba bo‘lib qoldi. Bugungi kunda XX asrning 20–30-yillaridagi adabiy tanqidchilikni o‘rganishda tarixiylik, ilmiy xolislik va matnga asoslangan tahlil tamoyillariga amal qilish zarur. Chunki davr adabiy merosini chuqur o‘rganish orqali nafaqat o‘zbek tanqidchilik maktabining shakllanish bosqichlarini, balki adabiyot, jamiyat va mafkura o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni ham anglash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Nazarov B., Rasulov A., Qahramonov Q., Axmedova Sh. O‘zbek adabiy tanqidchiligi tarixi. – Toshkent: Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. – 432 b.
2. Fitrat A. Adabiyot qoidalari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995.
3. Mahmud V. Adabiy tanqidga bir nazar. – Toshkent, 1924.
4. Mahmud V. Cho‘lponning “Buloqlar”i. – 1923. Maqola.
5. Cho‘lpon. Buloqlar. – Toshkent, 1921.
6. Karimov B. Jadid munaqqidi Vadud Mahmud. – Toshkent, 2000.
7. Karimov N., Mamajonov S., Nazarov B. XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent, 1999.
8. Soatova G. “Maorif va o‘qitg‘uvchi” jurnalida adabiyot materiallari. – Monografiya, 2023. URL: https://tsuull.uz/sites/default/files/gulzodaning_monografiyasi_0.pdf
9. Adabiy tanqid asoslari. O‘quv-uslubiy material. – Namangan davlat universiteti. URL: https://namdu.uz/media/Books/pdf/2025/01/10/NamDU-ARM-15067-

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.